

<https://helda.helsinki.fi>

Eletty uskonto

Kupari, Helena

Gaudeamus

2020

Kupari , H 2020 , Eletty uskonto . julkaisussa H Pesonen & T Sakaranaho (toim) ,
Uskontotieteen ilmiöitä ja näkökulmia . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 176-183 .

<http://hdl.handle.net/10138/327521>

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Eletty uskonto

Helena Kupari

Ihmisten elämässä uskonto ei muodosta omaa, erillistä kokonaisuuttaan. Uskonto kohdataan ja uskontoa harjoitetaan suhteessa jokapäiväisen elämän henkilökohtaisiin ja yhteiskunnallisiin realiteetteihin. Uskonto voi kietoutua tiiviisti valintoihin, jotka liittyvät työhön, perhe-elämään, seksuaalisuuteen sekä pukeutumisen ja syömisen kaltaiseen toimintaan. Maallistuneessa yhteiskunnassa uskonnollisen elämäntavan noudattaminen vaatii usein jatkuvaa tasapainottelua ”hengellisten” ja ”maallisten” tavoitteiden ja velvoitteiden välillä. Uskonto voi kuitenkin sivuta yksilön kokemusmaailmaa myös ohimennen, tai se voidaan ottaa osaksi elämää tilapäisesti, vaikkapa kriisitilanteessa, elämänmuutosta edesauttamaan tai arkea ylevöittämään.

Uskontotieteen kannalta ihmisten toiminta, kokemukset, näkemykset ja uskomukset ovat tärkeä tutkimuskohde, koska ne auttavat ymmärtämään, mitä uskonto heille merkitsee, mitä sillä tehdään ja tavoitellaan, kuinka se vaikuttaa heidän elämäänsä sekä miten se pysyy ja muuttuu ajan kuluessa.

MAALLIKOIDEN USKONNOLLINEN TOIMINTA JA AJATTELU TUTKIMUSKOHTENA

Viime vuosina ihmisten arkipäiväiseen uskonnollisuuteen on yhä useammin viitattu käsitteellä ”eletty uskonto”. Käsite juontaa juurensa yhdysvaltalaisen tutkijoiden 1990-luvulla käynnistämästä keskustelusta, joka on pyrkinyt kyseenalaistamaan eräitä uskontohistoriallista

ja -sosiologista tutkimusta pitkään leimanneita ajatusmalleja.¹ Yleisemmällä tasolla etelyn uskonnon tutkimus asettuu osaksi laajempaa murrosta. Sen taustalla on lisääntynyt ymmärrys tieteellisistä uskonto-käsityksistä eurooppalaisen aateympäristön tuotteina, jotka heijastavat muutoutumisajankohtanaan vallalla olleita ajatuksia ”oikeasta” uskonnosta sekä eri uskontojen ja kulttuurien välisestä hierarkiasta.² Eletyn uskonnon tutkijat ovat arvostelleet erityisesti sitä, kuinka niin kutsuttujen tavallisten ihmisten uskonnollisuutta on aiemmin hallinneiden teoreettisten ja metodologisten jäsenysten avulla tarkasteltu.

Maallikoiden uskonnollinen toiminta ja ajattelu eivät ole aina ja kaikkialla olleet uskontotieteen keskiössä. Monissa uskontotieteen klassisissa teorioissa korostui ajatus uskonnosta erityisenä ja omalakisena ilmiönä sekä pyrkimys kartoittaa tämän ilmiön yleispäteviä lainalaisuuksia. Näissä teorioissa oltiin toisin sanoen kiinnostuneita siitä, mikä uskonnossa on kaikille kulttuureille ja aikakausille yhteistä. Historiallista tutkimusta hallitsivat pitkään kysymykset, jotka koskivat opillisia, hallinnollisia ja yhteiskunnallisia kehityskulkuja sekä uskonnollisia liikkeitä, spesialisteja ja virtuooseja. Sosiologinen tutkimus puolestaan keskittyi tarkastelemaan instituutioita sekä hahmottelemaan uskonnon tulevaisuutta maallistuvissa yhteiskunnissa.³ Mikään näistä tutkimuskohteista ei painota yksilöllisiä eroja.

Ihmisten elämää ja uskonnollisuutta pienyhteisöissä on perinteisesti tarkasteltu antropologiassa, kansatieteessä ja folkloristiikassa. Suomessa, kuten myös joissain muissa maissa, uskontotiede on saanut paljon vaikutteita näiltä tieteenaloilta.⁴ ”Kansanuskon” ja ”populaarin uskonnollisuuden” käsitteitä hyödyntävä tutkimus on aiemmin kohdistunut lähinnä sellaisiin ”toisiin”, jotka määrittyvät maantieteellisin, kulttuurisin, etnisiin tai yhteiskuntaluokkaan liittyvin perustein. Näitä käsitteitä ei siis ole käytetty kuvaamaan tutkijoiden oman yhteiskunnan keskiluokan tai eliitin uskontoa vaan pikemminkin jotain heidän näkökulmastaan vierasta perinnettä.⁵ Tutkijoita ovat kiinnostaneet esimerkiksi kaukaisten kulttuurien edustajat tai oman yhteiskunnan maalaisväestö. Suomessa on tutkittu paljon suomalais-ugrilaisten kansojen uskonnollisia tapoja ja käsityksiä.

Kansanusko ja populaari uskonnollisuus nostetaan etelyn uskonnon teoreettisissa esityksissä usein esimerkeiksi käsitteistä, jotka sisältävät ongelmallisia oletuksia maallikoiden uskonnosta. Niihin on tulkintojen mukaan sisäänrakennettu ”virallisen” ja ”epävirallisen” sekä ”korkean”

ja ”matalan” välinen hierarkkinen kahtiajako.⁶ Näiden käsitteiden on katsottu myötäilevän uskonnollisten instituutioiden kuten kirkkojen näkemyksiä siitä, mikä on ”puhdasta” ja ”oikeaa” uskontoa. Eletyn uskonnon tutkimuksessa pyritään tiedostamaan valtarakenteet termien ja määritelmien takana. On institutionaalisten toimijoiden edun mukaista pitää uskonnon hyväksytyt tulkinnat ja muodot tiukasti omissa käsissä sekä rajata pyhä omaksi vastuualueekseen vaikkapa rituaalispesialisteja ja pyhiä tiloja tuottamalla. Tutkimuksissa tätä asetelmaa ei tulisi kyseenalaistamatta toistaa.⁷

Yksilön uskonto on aina oman elämän tarpeisiin mukautettu versio erilaisista, enemmän tai vähemmän virallisista aineksista. Myös uskonnollisten instituutioiden toimintaan sitoutuneiden ihmisten tosiasialliset kokemukset ja näkemykset eroavat kyseisen instituution opetuksista jo senkin vuoksi, että niihin liittyy erilaisia henkilökohtaisia merkityksiä.⁸ Mikään uskonnon harjoittamisen tapa tai tyyli ei siis ole lähtökohdaisesti toista ”eletympi”. Sen sijaan mitä hyvänsä uskonnolliseksi (tai henkiseksi) määrittyvää ilmiötä voidaan tarkastella elettyinä uskontona. Tällöin keskiöön asettuu uskonnonharjoittaja, jonka elämään tutkija pyrkii monipuolisesti tutustumaan ja eläytymään. Usein käytetään etnografisia menetelmiä kuten havainnointia ja haastatteluja. Myös tekstiaineistoja voidaan hyödyntää.

Eletyn uskonnon käsite on osoittautunut erityisen hedelmälliseksi, kun tutkitaan jotain vakiintunutta uskontoperinnettä vähintään nimellisesti sivuavaa maallikoiden toimintaa nykypäivän tai lähimenneisyyden kontekstissa. Yksi keskeinen juonne kansainvälisessä tutkimuksessa onkin ollut tarkastella sitä, kuinka ihmiset tradition tulkitsevat ja kuinka he soveltavat sen tarjoamia käsitteellisiä, rituaalisia ja eettisiä välineitä elämässään.⁹ Instituutioiden katveessa ja yhteiskunnan reuna-alueilla tapahtuva uskonnollinen toiminta sen sijaan asettuu tutkimuskeskusteluissa edelleen ensisijaisesti kansanuskon, populaarin uskonnollisuuden tai yhä enemmän ”vernakulaarin uskonnon” (suomalaisittain omaehtoisen kansankielisen tai paikallisen uskonnon) käsitteiden alle.¹⁰ Lisäksi nykypäivän ilmiöiden yhteydessä puhutaan usein henkisydestä. Sama jaottelu näkyy myös Suomessa. Oman tutkimuksensa suoraan osaksi eletyn uskonnon kenttää sijoittaneet suomalaiset tutkijat ovat enimmäkseen kristinuskon tutkijoita.¹¹

Viime kädessä käsitteiden kirjo juontuu siitä, että ne kaikki tarjoavat uskontoon hieman erilaisen tarttumapinnan. Esimerkiksi kansanuskon

käsité korostaa yksilöiden toiminnan marginaalisuutta suhteessa paitsi uskonnollisiin instituutioihin myös yhteiskunnan valtavirtaan. Verrattuna eletyn uskonnon käsitteeseen se painottaa uskontoa erityisesti hauraassa yhteiskunnallisessa asemassa olevien toimijoiden käytettävissä olevana resurssina.¹² Puhe eletystä uskonnosta ei siten korvaa muita maallikoiden uskonnollista toimintaa ja ajattelua valottavia käsitteitä. Sen sijaan se asettuu näiden rinnalle ja mahdollistaa hieman erilaisten kysymysten esittämisen ja niihin vastaamisen.

ELETTY ORTODOKSISUUS ARJEN TOIMIJUUTENA

Suomalaiset tutkijat tutustuivat kansanomaiseen ortodoksisuuteen alun perin jo 1800-luvulla, karjalaisten ja joidenkin muiden sukukansojen välityksellä. Karjalan asukkaiden uskontoelämän tutkimus kiinnittyi kuitenkin pitkään osaksi kansallista projektia. Sen tavoitteena oli rekonstruoida suomalaisen uskonnollisuuden alkumuoto *Kalevalan* hengessä. Hankkeen näkökulmasta väestön sidokset ortodoksiseen kirkkoon muodostivat ongelman. Siksi ortodoksisuus usein sivuutettiin ennen toista maailmansotaa tehdyssä tutkimuksessa – huolimatta siitä, että se muodosti elimellisen osan Laatokan, Aunuksen ja Vienan Karjalan asukkaiden elämää. Myös monet myöhemmistä kansanuskon kuvauksista keskittyivät ensisijaisesti etnisen perinteen eri muotoihin kristillisten vaikutteiden sijaan.¹³ Tutkimushistoria osoittaa, että kansallisesti värittyneessä tutkimuksessa virallisen ja epävirallisen välinen kahtiajako on voinut hahmottua myös siten, että instituutioiden ulkopuolelle sijoittuvaa uskonnollisuutta – kansanuskkoa – on pidetty arvokkaampana kuin instituutioiden puitteissa toteutuvaa uskonnollisuutta. Tässäkin tapauksessa on päädytty kohtelevaan maallikoiden uskonnon eri elementtejä arvottavasti ja valikoiden.

Tuoreessa Karjalan väestön uskonnollisuutta käsittelevässä tutkimuksessa puhutaan eletystä uskonnosta ja eletystä ortodoksisuudesta kansanuskon sijaan sekä korostetaan uskonnon tehtäviä ja merkityksiä ihmisten arkielämässä. Vaikka Karjalan väestö vuosisatojen kuluessa omaksui uskonnolliseen toimintaansa ja ajatteluunsa yhä enemmän kristillistä ainesta, se tulkitsi sitä omien tarpeidensa pohjalta. Tärkeä rooli ortodoksikristillisyyden juurtumisessa Karjalaan oli pyhillä ihmisillä (pyhimyksillä) ylikuonnollisina toimijoina, joihin vetoamalla yksilö saattoi saada

osakseen samanlaista hyötyä kuin esi-isiä ja haltioita kunnioittamalla.¹⁴ Tulkinta ilmentää sitä, kuinka uskonnossa elettynä käytäntönä korostuu sen toimivuus jokapäiväisessä elämässä. Uskomusten ja tapojen ei tarvitse muodostaa johdonmukaista ja aukotonta kokonaisuutta. Olennaista on, että ne tuottavat toivottuja tuloksia: turvaavat hyvinvointia, suojaavat vaaroilta, ratkovat ongelmatilanteita ja auttavat jäsentämään maailmaa.¹⁵

Karjalan väestö näyttäytyy aktiivisena oman uskonnollisuutensa ja maailmansa muokkaajana. Eletyn uskonnon tutkimukselle on yleisemminkin tyypillistä korostaa ihmisten toimijuutta. Toimijuus näkökulmana kiinnittää huomion ihmisten pyrkimyksiin ja mahdollisuuksiin vaikuttaa ympäristöönsä, saada aikaan muutoksia.¹⁶ Toimijuutta tarkastellaan usein erilaisten ruumiillisten ja materiaalien käytänteiden kautta. Ruumiillisuus – ihmisruumiin ominaisuudet, valmiudet ja taipumukset – ymmärretään uskonnollisen toiminnan ja kokemuksen keskeiseksi lähtökohdaksi.¹⁷

Esimerkin ruumiillisten käytänteiden merkityksestä eletyssä uskonnossa tarjoavat tutkimukset karjalaisten ortodoksinaisten jokapäiväisistä uskonnollisista tavoista eri aikoina. Monissa uskontoperinteissä koti on tärkeä uskonnollisen toiminnan keskus. 1800-luvun ja 1900-luvun alun Karjalan eletyssä ortodoksisuudessa kodin symbolista järjestystä pidettiin yllä puhtauteen ja epäpuhtauteen liittyvillä rajanvedoilla. Taloustyöt kuten siivoaminen, astioiden ja tekstiilien peseminen sekä ruoanlaitto eivät palvelleet yksinomaan käytännöllisiä tarkoituksia, vaan niillä oli myös rituaalisia merkityksiä. Niiden avulla huolehdittiin siitä, että talon asukkaat eivät vihasuttaneet voimallisia yliluonnollisia toimijoita – kuten ikoneita ja niitä asuttavia pyhiä ihmisiä, Jumalaa, esi-isiä ja haltioita – ja menettäneet heidän tukeaan sekä samalla asemaansa yhteisössä.¹⁸

1900-luvun loppupuolen ja 2000-luvun alun Suomessa karjalais-taustaisten ortodoksinaisten uskonnollisuutta värittivät perheiden sisäinen uskonnollinen monimuotoisuus ja ortodoksisuuden vähemmistöasema yhteiskunnassa. Tutkimuksissa on nostettu esille uskonnollisesti epäyhtenäisen perheen naisten elämään tuomia vaikeuksia. Ortodoksikristillisyydessä koti määrittyy pyhäksi tilaksi, jonka eheyttä nainen rituaalisesti ylläpitää ja varjelee. Jos muut asukkaat eivät kodin pyhyyttä tunnista tai tunnusta, tehtävä muuttuu mahdottomaksi. Tällainen jokapäiväiseen elämään elimellisesti kytkeytyvä ristiriitatilanne voi aiheuttaa ahdistusta. Naisten voimattomuuden kokemuksia helpottivat pienimuotoiset käytänteet kuten rukoulu, ikonien kunnioittaminen,

vainajien muistaminen ja perinnekäsityöt, joiden kautta elämänhallinta ja tunne ”oikein” tekemisestä voitiin tilapäisesti palauttaa.¹⁹ Pitkällä aikavälillä arkiset rutiinit rakensivat naisten elämään lapsuudesta aikuisuuteen ja vanhuuteen ulottuvia jatkumoa sekä kokemuksia uskonnollisen ja etnisen perinteen elävyydestä. Ne vahvistivat naisten ortodoksisista identiteettiä suhteessa toisiin uskoviin ja ajatteleviin.²⁰

Edellä olevat esimerkit kuvaavat pienimuotoista ja hienovaraista toimijuutta, joka mahdollistuu erilaisten rajoittavien rakenteiden lomassa. Sitä luonnehtivat joustavuus ja mukautuminen, luovuus ja kekseliäisyys sekä hetkellisyys ja liikkuvuus.²¹ Eletyn uskonnon tutkimuksessa on kaiken kaikkiaan korostettu epätasa-arvosta ja syrjinnästä kärsineiden ihmisryhmien kuten naisten sekä uskonnollisten, etnisten ja viime vuosina myös seksuaalivähemmistöjen tutkimusta.²² Perinteiset kysymyksenasettelut ovat usein sivuuttaneet näiden ihmisten toimijuuden.

Elämä ei ole yksinomaan arkea vaan myös juhlaa, erityistilanteita, yllätyksiä ja kriisejä. Arjen rutiineihin odotetun muutoksen tuovia tai ne väkivalloin rikkovia tapahtumia voi niitäkin tarkastella eletyn uskonnon näkökulmasta. Ortodoksisessa perinteessä tavanomaisen elämänmenon katkaisevia tapahtumia ovat muun muassa pyhiinvaellukset. Ne ovat intensiivisiä, vahvan ruumiillisia ja aistimellisia rituaalikokonaisuuksia, joissa pyhä kohdataan ja sitä tuotetaan liikkumalla paikasta toiseen. Monet Suomessa tänä päivänä järjestettävät ortodoksiset pyhiinvaellukset yhdistävät toisiinsa uskonnollista ja etnistä perinnettä. Niiden kautta muistellaan toisen maailmansodan rajansiirtoja, joiden myötä niin Kannaksen ja Laatokan Karjalan väestö kuin myös Petsamon alueen kolttasaamelaiset menettivät kotinsa. Tapahtumien merkitys vaihtelee osallistujasta riippuen. Yhdelle papiston johtamat rituaalit ovat pyhiinvaelluksen keskeisintä antia, kun toiselle tärkeintä on vierailla sukulaisten haudalla, kunnioittaa suvun vaiheita tai nauttia luonnosta.²³ Eletyn uskonnon näkökulmasta kaikki osallistumisen motiivit ovat yhtä hyväksyttyjä ja oikeita.

Rituaalien ja uskonsisältöjen käytännönläheistä tulkintaa on eletyn uskonnon tutkimuksessa tarkasteltu esimerkiksi tallentamalla ja analysoimalla ihmisten kertomuksia.²⁴ 1900-luvun alkupuolella legendat, pyhistä ihmisistä kertovat tarinat olivat ortodoksisessa Karjalassa suosittu suullisen perinteen laji. Niistä haettiin erityisesti ohjeita hyvään ja oikeaoppiseen elämään.²⁵ Tämän päivän Suomessa ortodoksinaiset peilaavat omia elämänvalintojaan esimerkiksi suhteessa

Neitsyt Mariaan – ortodoksisittain Jumalansynnyttäjään – liittyvään kirkolliseen perinteeseen. Vaikka naiset tuntevat hyvin ortodoksisen kirkon opetuksen Mariasta, henkilökohtaisella tasolla Marian merkitys perustuu hänen rooliinsa samastumisen kohteena, esikuvana ja yliluonnollisena auttajana naiseuteen liittyvissä haasteissa. Marian asema voi myös muuttua elämäntilanteen mukaan: ajoittain hän on tärkeämpi ja läheisempi, välillä taas etäisempi.²⁶ Sama pätee elettyyn uskontoon laajemminkin. Se ei tähtää yksinomaan kuolemanjälkeisen kohtalon turvaamiseen vaan mukautuu nykyhetken tarpeisiin.

LOPUKSI

Yksilön näkökulmasta uskonto ei ole abstrakti oppijärjestelmä tai rituaalien kokonaisuus vaan eletty kokemus ja ote maailmasta. Eletyn uskonnon tutkimuksessa uskontoa pyritään lähestymään osana konkreettisten ihmisten elämää ja sen intiimiä todellisuutta. Samalla otetaan huomioon myös laajempien historiallisten, kulttuuristen ja yhteiskunnallisten valtarakenteiden vaikutus. Vakiintuneisiin käsityksiin uskonnosta, eri uskontoperinteistä ja niiden harjoittajista suhtaudutaan varauksellisesti. Eletyn uskonnon käsitettä onkin mahdollista käyttää tutkimusta uudelleensuuntaavana korjausliikkeenä tilanteissa, joissa aiemmat näkökulmat kantavat mukanaan historiallista – esimerkiksi tutkimuksen nationalistisiin, kolonialistisiin tai muihin yhteiskunnallisiin tarkoituksiin liittyvää – painolastia.²⁷

Eletyn uskonnon tutkimus korostaa uskonnon ruumiillisia ja materiaalisia ulottuvuuksia, uskonnolle omaehtoisesti annettuja merkityksiä sekä toiminnalle asetettujen tavoitteiden käytännöllisyyttä. Edellä olevat esimerkit käsittelevät verrattain perinteistä, konservatiiviseksi miellettyä uskontoa. Näkökulmaa voi kuitenkin yhtä lailla soveltaa erilaisten henkisyiden muotojen harjoittajiin – ja viime kädessä mihin hyvänsä yksilön itsensä uskonnolliseksi tai henkiseksi mieltämään toimintaan tai ajatteluun. Näkemykset uskonnolliseksi määrittävän tiedon luonteesta, uskonnollisen auktoriteetin lähteistä sekä yhteisön roolista voivat tällöin rakentua hyvin eri tavoin. Lähtökohta on kuitenkin sama: uskonto tilannekohtaisesti muotonsa saavana, monimutkaisena ja epävakana rakennelmana sekä ikuisesti keskeneräisenä hankkeena valmiin kokonaisuuden sijaan.

POHDITTAVAA

- Minkälaisia mielleyhtymiä liität sanoihin uskonto, kansanusko, eletty uskonto ja henkisyys? Mistä nämä mielikuvat juontuvat ja kertovat?
- Kuinka erilaiset sosiaaliset kiinnikkeet kuten ikä, sukupuoli, etnisyys, asuinpaikka ja yhteiskuntaluokka heijastuvat yksilön uskontoon? Onko niiden vaikutus pysyvä, vai voiko se muuttua ajan kuluessa?
- Eletyn uskonnon näkökulma laajentaa uskonnotutkimuksen kenttää mihin hyvänsä toimintaan tai ajatteluun, johon yksilö itse liittyy uskonnolliseksi ymmärtämäänsä merkityksiä. Mitä etuja tämä lähtökohta sisältää? Entä mitä ongelmia siihen liittyy?
- Mitä uutta eletyn uskonnon näkökulma voi tuoda uskonnollisten instituutioiden toiminnan tutkimukseen?

ELETTY USKONTO

1. Ammerman 2007; Hall 1997; McGuire 2008; Orsi 2010.
2. Esim. Asad 2002; Stringer 2008.
3. Esim. Bender ym. 2012; Kippenberg 2002.
4. Anttonen 2010, 48–72.
5. Esim. Badone 1990; Pulkkinen 2014; Sharot 2001.
6. McGuire 2008, 45–46; Orsi 2010, xxxii–xxxvii; Primiano 1995, 38–42.
7. Woodhead 2013.
8. Primiano 1995, 44–46.
9. Ammerman 2013; Ammerman 2016; Dessing ym. 2013; Hall 1997.

10. Bowman & Valk 2012; Enges & Koski 2015; Haapalainen & Hovi 2015; Utriainen 2018.
11. Esim. Hintsala 2017; Hovi 2014; Katajala-Peltomaa & Toivo 2017; Kupari 2016; Laitila 2017; Utriainen & Salmesvuori 2014; Vuola tulossa; vrt. Nynäs ym. 2015; Tiilikainen 2003; Utriainen 2017. Suomessa tehdään myös paljon sellaista tutkimusta, joka noudattelee eletyn uskonnon tutkimuksen lähtökohtia mutta johon käsitettä ei ole omaksuttu (katsaus tähän Utriainen 2018).
12. Utriainen 2017, 59–60, 73; Utriainen 2018.
13. Laitila 2017, 28–35. Tuore tutkimus Karjalan asukkaiden uskonnollisuudesta kohtelee ortodoksisia ja esikristillisiä elementtejä tasapuolisesti (ks. esim. Stark 2002).
14. Laitila 2017, 10–13, 209–210.
15. McGuire 2008, 11–12.
16. Kupari & Tuomaala 2015.
17. McGuire 2008, 13–15.
18. Keinänen 2012.
19. Honkasalo 2015.
20. Kupari 2016.
21. Honkasalo 2015; Kupari 2016, 98–115; Woodhead 2013, 15–17.
22. Seksuaalivähemmistöistä ks. Kejonen & Ratinen 2016.
23. Kalkun, Kupari & Vuola 2018; Mantsinen & Kyyrö 2017.
24. Maallikoiden teologisen ajattelun käsittelystä ja laajemmin opillisten kysymysten asemasta eletyn uskonnon tutkimuksessa on esitetty kriittisiä huomioita (ks. Vuola tulossa).
25. Järvinen 2004.
26. Vuola 2019.
27. McGuire 2008, 19–44; Orsi 2003.